

ISAURIA'DAKİ PHILADELPHIA'DAN (GÖKÇESEKİ) BİR GEMME

A GEMME FROM PHILADELPHIA (GÖKÇESEKİ) IN ISAURIA

HANDEGÜL CANLI*

Öz: Bu çalışmada, Isauria Bölgesi'nde bulunan Philadelphia (Gökçeseği) Kazısı'ndan elde edilmiş olan bir adet *gemme* üzerindeki Aphrodite betimi, gerek değerli taş özellikleri gerekse üzerinde bulunan betimi yönünden değerlendirilecektir. Bilindiği üzere betimler *gemme* üzerinde, yüzük üzerine oturan yüzeyine değil, dış tarafına gelen kısmına kazınmaktadır. Ancak Gökçeseği örneğinin şimdiye kadar bilinen benzer eserler içinde, kazımanın yüzük üzerine oturan cepheye işlendiği tek örnek olduğu görülmüştür. Bu örnekle birlikte antikçağda uygulandığı bilinen *kameo* ve *intaglio* tekniğinin yanı sıra, üçüncü bir teknik olarak 'tersten kazıma' tekniğinin de uygulandığı görülmektedir. Roma İmparatorluk Dönemi'nde özellikle Iulius-Cladiuslar zamanında, diğer eserlerde olduğu gibi, küçük objeler üzerindeki betimlerde de Klasizm ve Hellenistik Dönem'e öykünme akımları başlar. Burada betimlenen Aphrodite, bu açıdan da ikonografik olarak ele alınacaktır; kollarını yukarı doğru kaldırarak dolanmış saçını tutması, Aphrodite'nin Anadyomene tipinin bir varyasyonunu ile ilişkilendirilecektir. Sonuç olarak eser, kült ve ikonografinin yanı sıra, küçük boyutlu malzemeye farklı bir teknik uygulanarak aktarımının gösterilmesi açısından incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Gökçeseği, Yüzük • Ayna Tutan Aphrodite • Anadyomene • Değerli Taş • Tersten Kazıma Tekniği • Gemmeler

Abstract: In this study, a *gem* with an Aphrodite image on it, obtained from the Philadelphia (Gökçeseği) Excavation in the Isaurian Region will be evaluated in terms of its valuable stone as well as the cultic and iconographical features of the figure. As known, the depictions on the *gemme* are carved, not on the surface placed on the bezel setting, but to its exterior part. Under the similar finds the Gökçeseği example appears to be the single one with the carving at the surface. Along with this example, it is seen that in addition to the known *kameo* and *intaglio* techniques used in ancient times, a third technique, which is the 'reverse *intaglio*' technique was applied. In relation to the small size of the material, skillful work was carried out in the Roman Empire period, especially during the Iulius-Cladius period. Especially retrospective trends to the Classical and Hellenistic Periods began in large scale and on small objects. In relation to this fact, the Aphrodite will be traced also iconographically which leads us to a variation of the Anadyomene type of Aphrodite. As a result, the ring will be examined in terms of both its cultic and iconographical aspects and in the aspect of the transfer of a well-known type to a small-sized material with a new technique.

Keywords: Gökçeseği • Finger Ring • Aphrodite With Mirror • Anadyomene • Precious Stone • Reverse Intaglio • Gems

Giriş

Bu çalışmada, Karaman Müze Müdürlüğü başkanlığında ve Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü'nün¹ bilimsel danışmanlığında Karaman İli, Ermenek İlçesi,

* MA, Mersin Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü, Mersin. ☎ 0000-0003-4455-3961
handegulcanli@gmail.com

Bu çalışma 2018-3-TP3-3045 proje koduyla Mersin Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinatörlüğü tarafından desteklenmiştir. Ayrıca Koç Üniversitesi Suna&İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Merkezi, (AKMED) KU AKMED 2017/T.1014 kodlu proje ile çalışmamıza maddi katkı sağlamıştır.

¹ Bu eseri ve alandan bulunmuş olan 1750 civarındaki metal buluntuyu doktora tezimde çalışmam ve yayınlamam

Gökçeseki köyü (Philadelphia) nekropolis alanında 2015 yılında temizlik amaçlı yürütülen arkeolojik kazı çalışmalarında² ele geçen eserler arasında bulunan bir adet yüzük taşının değerlendirilmesi amaçlanmıştır.

Müze kurtarma kazısı sırasında bu çalışmanın da konusunu oluşturan eserin geldiği alan olan, Ermenek (Germanikopolis) - Çamlıca (Muhallar) ve Gökçeseki (İmsiören) köylerine yakınlardaki kalıntı sahası, T.B. Mitford tarafından, 1965’de ziyaret edilmiştir. G.E. Bean ve T.B. Mitford, Philadelphia kentini, Ermenek’in yaklaşık on bir km doğusundan düz bir hatta, modern Mut yolu üzerinde bulunan bir köy olan Gökçeseki (İmsiören)’e ilk kez lokalize eden³ ve kentin Germanikopolis, İrenopolis ve Adrassus’un oluşturduğu üçgenin merkezinde yer aldığını ifade eden isimlerdir. Bugün Ermenek-Mut karayolunun yirminci km’sinde Gökçeseki ve Çamlıca köylerinin yukarısındaki iki tepenin yamaçlarında yer alan nekropolis alanının, Philadelphia yerleşimine ait olduğu önerilmektedir⁴. Ayrıca Gökçeseki’ye yakın bir mesafede olan ve bazı mimari kalıntıların görüldüğü Pazar Koyağı’nın Philadelphia kentinin yerleşim alanı, Gökçeseki’deki alanın ise kentin nekropolisi olabileceği de öneriler arasındadır⁵.

Gökçeseki Köyü’nde var olduğu bilinen kalıntı sahasında 2015 yılında yürütülen kazı çalışmaları sırasında yan yana iki podyum ortaya çıkarılmıştır⁶. Üç basamaklı olan bu podyumların bir tanesinde dört adet, bir tanesinde de üç adet olan lahit sırası bulunmaktadır. Bu podyumların arka tarafında da ayrı bir podyum üzerinde bağımsız duran bir adet lahit ortaya çıkarılmıştır. Basamaklı podyumun batı kenarına yaslanmış bir şekilde 10,50 x 13,70 m boyutlarında, 80 cm derinliğindeki çukur içerisinden çok sayıda seramik, heykel parçaları, figürinler, sikkeler, metal ve kemik objeler, cam

mam için şahsıma vermiş olan, başta sayın Dr. Öğr. Üyesi Ercan Aşkın olmak üzere, Karaman Müzesi eski müdürü Abdulbari Yıldız ve Arkeolog Ercan Er’e, Antalya Konservasyon ve Restorasyon Laboratuvarı’nda devam eden restorasyon sürecinde eseri çalışma olanağı sağlayan laboratuvar müdürü Harun Güllü ile eserin restorasyon ve konservasyonunda emeği geçen restoratör Serhat Karakaya’ya; ayrıca bu çalışmanın oluşmasında ve her zaman destek olan sayın hocam Prof. Dr. Serra Durugönül’e teşekkürlerimi sunarım.

² Aşkın *et al.* 2015, 357.

³ Bean-Mitford 1970, 216.

⁴ Bean-Mitford 1970, 216-217; Doğanay 2008, 20-22.

⁵ Doğanay 2005, 145-146. Hierokles’in Isauria kentleri listesinde Philadelphia kenti de geçmektedir. Hierokles Isauria Eyaleti’ni 23 kente sahip bir bölge olarak vererek, Philadelphia’yı da bu Isauria bölgesine konumlandırır; Hier. *Syneke*. 708. 1-710. 9. Ramsay’e göre Ptolemaios, Philadelphia’yı Lalasis’te göstermiştir. Ramsay, Philadelphia’nın Germanikopolis’ten Laranda’ya giden yolda Ermenek suyu üzerinde olması gerektiğini ifade eder ve sikkelerden yola çıkarak Philadelphia kentini, Isauria şehirlerinden olan Koropissos ve Olba ile birlikte Ketis Bölgesi’nin kuzeyine konumlandırır. Ramsay 1960, 403. 405-406, 412, 414. Leake, Head ve Schultze çalışmalarında kentin adını, lokalizasyonuna değinmeden anmaktadır. Leake 1824, 116; Head 1911, 727; Schultze 1926, 262.

Bu çalışmanın konusu olan malzemelerin bulunduğu yer olan Philadelphia kenti, Germanicus’un Küçük Asya gezisi sırasında kurulan üç Roma kentinden birisidir. Kentin kuruluşu araştırıldığında, MS 38 yılında Caligula’nın, Cilicia Tracheia ile Lycaonia’nın bir kısmını Kommagene kralı IV. Antiokhos ile eşi Iotape Philadelphos’a verişini karşımıza çıkar. IV. Antiokhos, Germanikopolis ve Philadelphia kentlerini aynı yıl kurarak birine Caligula Germanicus’un adını, diğerine de kendi eşi Iotape Philadelphos’un adını verir (Ramsay 1960, 414; Hild – Hellenkemper 1990, 378).

⁶ Aşkın *et al.* 2015, 359-360.

kap parçaları gibi farklı çeşitlilikteki ve çok sayıdaki arkeolojik eser ortaya çıkarılmıştır⁷. Malzemelerin geldiği bu çukura eserlerin planlı bir şekilde yerleştirildiği görülür⁸. Bu çalışmada değerlendirilecek olan yüzük ve taşı da bu malzeme yığınının bulunduğu alandan ele geçmiştir.

Gökçeseki Yüzük Taşı'nın Tanımı

Philadelphia'daki nekropolis alanından ele geçen ve bu makalenin konusunu oluşturan yüzük taşı ile uyumlu bir yüzük halkası da aynı alandan bulunmuştur (fig. 1). Yüzük taşının bu yüzüğe ait olduğu tespit edilmiştir (fig. 2). Bronz malzemeden döküm tekniği ile üretilmiş olan yüzük halkası, merkeze doğru genişleyerek taşın oturması için etrafından çıkıntı yapan formdadır ve bezemsizdir⁹. Yüzük halkasının dış çapı 2,06 cm, iç çapı 1,79 cm, çerçeve genişliği 1,00 cm ağırlığı 2,30 gr'dır. Yüzük üzerine taşın mihlandığını gösteren izler mevcuttur. Taş, yüzük üzerindeki çerçevesine yatay olarak yerleştirilmiştir (fig. 3).

Yüzük taşı, 0,55 gr ağırlığındadır ve eni 0,91 cm, boyu 1,01 cm, yüksekliği 0,44 cm'dir. Sarı renkli saydam ve parlak bir yüzeyi vardır. Büyük bir olasılıkla cam olduğu düşünülmektedir¹⁰. Yüzük taşının konturu dışbükey kesimli ve oval formdadır¹¹. Yüzük taşının düz olan kısmına bir betim işlenmiştir. Betim taşın bombeli olan kısımdan görülmektedir. Düz kısma oyularak işlenen motif taşın üzerindeki oval kısımdan ışık oyunuyla belirginleşmektedir.

Değerli ya da yarı değerli taş üzerine "oyma tekniği (intaglio)" ile işlenen taşlar için Latince *gemma* kelimesi kullanılmaktadır. Bu çalışmanın konusunu oluşturan eser de üzerine oyma tekniği ile bir kadın betiminin işlenmiş olduğu bir *gemme*dir. Bilindiği üzere antikçağda *gemme* üzerin-

⁷ Aşkın *et al.* 2015, 357.

⁸ Bu çukura planlı olarak yerleştirildiği düşünülen eserlerin neden burada oldukları, alanın bir botros mu; yoksa bir depo mi olduğu gibi sorular tarafımda çalışılmakta olan ve bu alandan çıkan metal eserlerin tamamının değerlendirildiği doktora tezinde tartışılacaktır.

⁹ Eserin Antalya Restorasyon ve Konservasyon Bölge Laboratuvarı'nda taşınabilir XRF cihazı ile analizi yapılmıştır. Buna göre oranlar: Cu (Bakır) %70.09, Sn (Kalay) %16.79, Pb (Kurşun) %6.345 ve Si (Silisyum) % 4.21 Ayrıca % 0,07'nin altındaki oranlarda elementler de görülmüştür. (As % 0,735, P % 0,536, Ti % 0,345, Zn % 0,308, Fe % 0,215, W % 0,117 Sb % 0,115, Ag % 0,099). Analiz sonucunun değerlendirilmesiyle ilgili katkılardan ötürü Doç. Dr. Daniş Baykan'a teşekkürü bir borç bilirim: Elimizdeki örneğin analiz sonuçlarına bakılarak; % 70'ten çok bakır içeren ve en azından % 16'tan çok kalay içerikli bronz alaşım söz konusudur. Gerçekte bu oranların daha çok olduğunu düşünmeliyiz, zira geri kalan % 13'lük içerik kalay ve bakır hammaddelerinden tam ayrıştırılmayan elementlerdir. Bronz alaşımında ikincil değer diyebileceğimiz bu içerik bakır ve kalayın menşei hakkında ileriki çalışmalarda, bu yöndeki araştırmalara yardımcı olabilir. Burada % 13'lük içerikten bahsederek yüksek oranda kurşun ve silisyum içermektedir; düşük oranda da demir ve gümüş içermesi hammadde kaynaklarının belirlenmesi açısından önemli elementlerdir. Silisyum içeriğinin yoğunluğuna göre antikçağ madenciliği düşünülerek hammadde veya hammaddelerin yüzden toplamadan ziyade galeri madenciliği sonucunda elde edildiğini söyleyebiliriz. Isıl işlem ayrıştırmalarında ilk arındırılan elementlerden birinin de kurşun olduğu düşünüldüğünde, yüksek orandaki kurşunun bakır hammaddesinden çok kalay hammaddesiyle ilişkilendirilmesi doğru olacaktır. Tam tersi bir yorumla da demir içeriğinin ısıl ayrıştırmadaki derece yetersizliğinden dolayı bakır hammaddesiyle ilişkili olması yüksek ihtimaldir.

¹⁰ Eserin petrografik analizinin yapılma imkânı olmamıştır ancak yapılan detaylı incelemeler sonucu cam olduğu düşünülmektedir.

¹¹ Taş kesim tipi olarak Henig'in "Bombeli yüzey Tip 3a" grubuna girmektedir. Henig 1994, Pl. XXV.

Fig. 1. Bronz Yüzük Halkası

Fig. 2. Bronz Yüzük ve Ona Tam Oturan Gemme

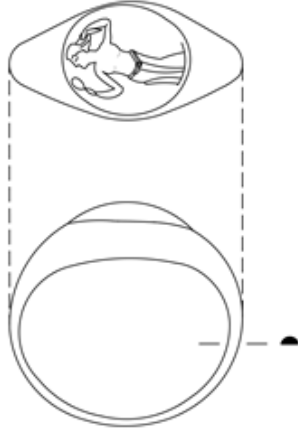
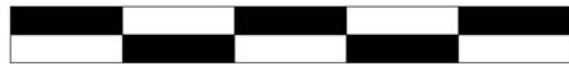

Fig. 3. Yüzük ve Gemmenin Çizimi

Fig. 4. Gemmenin Ön Yüzü,
Gemmenin Arka Yüzü, Gemmenin Kalıbı

deki betimler, taşın yüzük üzerine oturan yüzeyine değil, dış tarafına gelen kısmına kazınmaktadır. Böylece yüzük, bir süs objesi olmasının yanı sıra mühür olarak da işlevsel bir amaca hizmet etmektedir¹². Ancak Gökçeseki örneğinin şimdiye kadar bilinen benzer eserler içinde, kazımının yüzük taşının altında kalarak yüzüğe oturan cephesine işlendiği tek örnek olduğu görülmüştür. Bu tekniğin opak olmayan saydam taşlarda veya saydam bir görüntüsü olan yarı değerli taş grubunda ışık-gölge oyununu ile eser üzerindeki betimin daha iyi vurgulanması amacıyla taş ustası tarafından tercih edildiği anlaşılmaktadır. Bu örnekle birlikte antikitede yüzük taşlarına uygulandığı bilinen *kameo* ve *intaglio* tekniğinin yanı sıra, üçüncü bir teknik olarak 'tersten kazıma'¹³ tekniğinin de uygulandığı görülmektedir.

Gemme üzerindeki kadın figürün (fig. 4) belinden altı, chimation ile örtülüdür, belinden üzeri çıplaktır. Chimation karnın altında katlanarak ayaklarının üzerini örterek düz bir şekilde dökülmektedir. Kadın cepheden tasvir edilmiştir, sağ elinde saplı bir el aynası tutmaktadır. Sol eliyle havaya kaldırdığı saçını tutmaktadır ve başı aynaya doğru dönüktür. İşçilik genelde cansız, şematik ve donuk bir anlatım gösterir. Bu durum özellikle ayrıntılara önem verilmeden çalışılmış saç, yüz hat-

¹² Ignjatović 2017, 95.

¹³ 'Tersten Kazıma Tekniği' ifadesi burada ilk kez tarafımda bir öneri olarak sunulmaktadır.

ları ve detaylarda kendini ortaya koymaktadır. Göğüsler ve göbek etli ve dolgundur. Belden aşağısını sararak bacakları ve cinsel bölgeyi örten chimation, düz bir şekilde ayaklara kadar inmektedir. Sağ ayağın destek olacak şekilde düz, sol ayağın ise dizden hafifçe bükük olduğu görülmektedir. Ayaklarının bitiminde yer çizgisi vardır. Bu kompozisyona, Hellen panteonunun güzellik ve aşk tanrıçası olarak bilinen Aphrodite'de, Roma mitolojisinde ise Venüs tasvirlerinde rastlanmaktadır.

Gemme Üzerinde Betimlenen Aphrodite/Venüs: Kült ve Ayna

Gemmeler üzerinde Aphrodite'nin farklı kompozisyonları MÖ IV. yüzyıldan itibaren artış göstermiştir. Aphrodite'nin Roma Dönemi'nde Venüs'e dönüşmesiyle birlikte tanrıça diğer görsel sanatlarda olduğu gibi *gemmelerde* de önemini korumaya devam etmiştir¹⁴.

Gemmelerin süs amaçlı kullanımının yanı sıra farklı işlevleri de vardır. Bunlar sahiplerinin mülklerini korumak için mühür olarak da işlev görmüşlerdir¹⁵. Ancak bu çalışmanın konusu olan Gökçeseki örneği yukarıda da açıklandığı üzere "tersten kazıma" tekniği ile işlenmiş olduğundan, bilinen tüm kazıma tekniğiyle işlenmiş *gemmelerde* olan mühür işlevselliği bulunmamaktadır. Aphrodite tasvirli *gemmelerin* *amulet* amacıyla üretildikleri de bilinir. Aphrodite Anadyomene tipindeki veya bizim örneğimizdeki gibi tipin yalnızca saçlarını düzelten varyasyonlarında, genellikle sihirli olma özelliği ile "aroriphrasis" yazıtına sahip *gemmeler* de yaygındır¹⁶. Ancak Gökçeseki örneğinde yazıt bulunmadığından sihir/amulet olduğunu önermekten ziyade süs amaçlı kullanımının olduğunu ifade etmek daha uygun olacaktır.

Yine de, genel anlamda Aphrodite'nin sihir amaçlı kullanımlarına bakacak olursak, tapınımında her türlü erotik ilişki ile bağlantı olduğunu görürüz¹⁷. Erotizmdeki tanrısal egemenliği çoğunlukla *hetairalar* tarafından benimsenmiştir¹⁸. Kadının doğurganlığı ve üretkenliğiyle ilişkili olarak tanrıçaya, Genetrix epitetiyle tapınılmıştır. Özellikle doğumlarda yardımına, çocuklar üzerinde de koruyuculuğuna sığınmıştır. Bu yönüyle evlilikle ilişkili tapınımlarda önemli bir rol üstlenmiştir Tanrıçanın bu özelliklerinin yanı sıra şans getirdiğine de inanılmıştır¹⁹.

Tanrıçanın ifade ettiği bu gibi sembolik anlamlar sebebiyle paganizmden tek tanrılı dinlere geçiş sonrasında dahi özellikle kadın takılarında sevilerek kullanılan bir kompozisyon olmaya devam ettiği bilinmektedir. Özellikle Mısır'dan MS VII. yüzyıla tarihlenen lapis lazuli taş üzerine işlenmiş ve bizim örneğimizdeki tipin öncülü olan Anadyomene tipindeki Aphrodite betimli bir kolye, Hıristiyanlık öncesine ait bir mitolojik figürün, Doğu Roma Dönemi ve hatta aşağıda değinileceği gibi Rönesans ve sonrasında da devam etmesi açısından dikkat çekicidir²⁰.

¹⁴ Uygun 2016, 33.

¹⁵ Richter 1968, 279.

¹⁶ Spier 1992, 132. MS II-III. yüzyıla tarihlenen başka sihir amaçlı üretilmiş Aphrodite *gemme* örneği de vardır. Ondřejová 2008, 90-93. Ayrıca MS III. yüzyıl örneği "aroriphrasis" yazıtlı diğer üç örnek daha bulunur. Michel *et al.* 2001, 51-52, no. 76, no. 77 ve no. 78. Aphrodite'nin sihir ismi olan "aroriphrasis" hakkında daha fazla bilgi için bk. Waegeman 1992, 237-242.

¹⁷ Williamson 1995, 89, 113. Bu yönüyle Hıristiyan çerçevede günahkâr bir karakter olarak görülmüştür (Goscilo 2010, 11).

¹⁸ Pinckernelle 2005, 16.

¹⁹ Durna 2002, 21-24.

²⁰ Long 2012, 51.

Yüzük taşı üzerinde bulunan motifte temelde vurgulanan nesne aynadır. Aynanın mitolojideki simgesel anlamına bakılacak olursa²¹, Hermaphrodite mitolojisine değinmek yerinde olacaktır: Aphrodite ile Hermes'in bir oğlu olur ve ona kendi isimlerinin birleşimi olan Hermaphroditos ismini verirler²². Bu genç -tıpkı Narkissos gibi- yaşadığı koyun berrak suyunda sürekli güzelliğine bakarak kendine hayran kalan bir su perisi olan Salmakis'e âşık olur²³. Salmakis ve Hermaphroditos tek bedende birleşirler. Su, onun için güzelliğini yansıtan bir ayna işlevini görür. Ayna, bu mitosta hem estetiği gösteren araç hem de bir dönüşüm simgesi olarak yorumlanabilir²⁴.

Ayna birçok özelliğe vurgu yapsa da onun en belirgin özelliği kişiye kendisini göstermesidir. Ayna estetik ilgiyi ifade ettiği kadar korkuyu da ifade etmektedir. Bu yönüyle aynanın hem estetik ifadesi hem de gizemli olmasıyla iki yönlü sembolik anlamı vardır²⁵.

Ayna, ölümler ülkesinin gerçek hayata yansımalarını ifade eden bir simgedir. Aynalar, mozaiklerde, siyah ve kırmızı figürlü seramiklerde, lahitlerde²⁶ ve ölen kişinin gündelik yaşamda kullandığı bir aksesuar olarak özellikle mezar stellerinde sıklıkla karşılaşılan bir araçtır. Mezar stellerinde bulunan aynalar kesinlikle ölümden sonrası ile bağlantılıdır ve çoğu zaman formundaki benzerlikle de bağlantılı olarak ay vurgusu yapılır ve Men tapınımı ile ilişkili bir semboldür²⁷. Ayna bazen steldeki sahnede, kadının gündelik hayatta kullandığı bakım aksesuarlarından biri olarak dururken bazen de ölen kişinin veya hizmetlisinin elinde görülmektedir²⁸. Antik sanatta genellikle kadın dünyası ile ilişkilendirilen aynanın²⁹ elbette her zaman sembolik bir anlam taşıması beklenmemelidir. Bu bağlamda aynanın birçok anlamı olsa da özünde kadının estetik dünyasıyla ilişkili günlük hayatta kullanılan bir obje olarak değerlendirilmelidir.

Elbette aynaya bakan kişi bir ölümlü değil de bir tanrıça olduğunda verdiği mesaj da daha güçlü

²¹ Başta Narkissos'un suya bakarken kendi güzelliği karşısında büyülenmesi, Athena'nın kalkanını bir ayna gibi kullanmak suretiyle Perseus'a yardımı ya da yine Athena'nın Pan'ın flütünü üflerken yüzünün çirkin bir hal aldığı sudaki yansımadan görüp öfkelenmesi olmak üzere Hellen ve Roma mitolojisinde 'ayna'nın içinde yer aldığı başka mitolojik konular da vardır. Ancak Aphrodite ile ilişkili olması önceliğimiz olduğundan bu çalışmada bunlara değil, yalnızca Hermaphrodite'ye değinilmiştir.

²² Erhat 1984, 151.

²³ Salmakis, Hermaphrodit'e âşık olur ve ona sarıldığında ikisinin gövdesi tek beden haline dönüşür. Böylece tek bedende iki cinsiyet buluşmuş olur (Erhat 1984, 288-289).

²⁴ Sümer 2017, 1368.

²⁵ Aynaya yüklenen sembolik anlam günümüz yazar ve sanatçılarına da ilham kaynağı olmaya devam etmiştir. Coelho, "The eyes are the mirror of the soul and reflect everything that seems to be hidden; and like a mirror, they also reflect the person looking into them" diyerek okuyucuya aynanın gerçek özelliğinden yola çıkarak metaforik anlamını da hatırlatmış olur (Coelho 2013, 59).

²⁶ Saltuk 2010, 91-97.

²⁷ Wujewski 1991, 15-16.

²⁸ Ayna daha çok evlenmemiş genç kadınlarla ilişkilidir ve kadının gençliğini yaşayamadan öldüğünü vurgulamak için sembolik olarak sahnelerde yer almaktadır. Thimme'ye göre ayna bir genç kadın tarafından tutuluyorsa bu mezar hediyesi anlamında sahnede yerini alıyor olmalıdır (Thimme 1969, 27, dn. 63).

²⁹ Ayna çoğu zaman kadınlarla ilişkilense de Pylos (Rutsi)'daki bir erkek mezarında savaş araç gereçleriye birlikte fildişi saplı bronz bir aynanın da ele geçmesi, onun mezar hediyesi olarak erkek mezarlarına da bırakıldığını gösteren önemli bir örnektir (Saltuk 2010, 175)

olmalıdır. Aphrodite/Venüs'ün aynaya bakan kompozisyonu Hellenistik ve Roma Dönemi'nden³⁰ başlayarak günümüze kadar yaygın olarak kullanılan bir motif olmuştur. Özellikle Rönesans Dönemi'nin ünlü ressamı da bu kompozisyonu severek kullanmışlardır³¹; tanrıçanın aynaya bakarken ki tasvirinde aynı zamanda ayna üzerinde tanrıçanın yüzünün görünmesi resim algısında yaygın bir olgu olan ve "Venüs Etkisi" olarak adlandırılan bir terimin doğmasına sebep olmuştur. "Venüs Etkisi", bir gözlemcinin başka bir kişinin ayna ile birlikte bulunduğu bir sahneye baktığı durumlarda ortaya çıkar³².

Hellen ve Roma Dönemi'nde seramikler üzerindeki sahnelerde, figürinlerde, takılar gibi çeşitli eserler üzerinde gördüğümüz, kendisinin atribütlerinden olan aynaya³³ bakarak bakım yapan Aphrodite kompozisyonunun, ölümlülere de indirgenerek mezar stellerinde veya Rönesans ve sonrası sanat eserlerinde karşımıza çıkması bu ikonografinin ne denli etkili olduğunu göstermektedir. Ancak hiçbir kullanımda ölümlü bir kadının çıplak betimlenmesi beklenmez. Sahnedeki figürün belinden üzerinin (ya da tamamının) çıplak olması -bizim örneğimizde de olduğu gibi- onun bir tanrıça olduğunu vurgulamaktadır.

Yüzük Taşı Üzerindeki Figürün İkonografik Değerlendirmesi

Gemmeler üzerinde Aphrodite/Venüs tasvirleri özellikle Roma Dönemi'nde oldukça popülerdir³⁴. Aphrodite her ne kadar akla kadınla ilişkili bir tanrıça gibi gelse de erkeklerin de takılarında Aphrodite/Venüs betimini tercih ettiği, hatta Iulius Caesar'ın kendisinin, üzerinde silah kuşanan Aphrodite kompozisyonu olan bir yüzük taktığı aktarılmaktadır³⁵. *Gemmeler* üzerindeki sahneler özellikle Roma Dönemi'nde, yapıldıkları dönemin sanatı hakkında bilgi vermektedir. Heykeltıraşlık eseri, duvar resmi ya da mozaik, herhangi bir sanat alanında kullanılan repertuarın *gemmeler* işlenirken de tercih edildiği görülmektedir³⁶.

Bu çalışmada değerlendirilen *gemme* üzerindeki figür, Aphrodite Anadyomene olarak bilinen tipin bir varyasyonudur³⁷. Anadyomene tipinin Praksiteles ile çağdaş bir ressam olan Apelles'in Kos Asklepios tapınağı için yaptığı bir resminden doğmuş olduğu kabul edilir³⁸. Anadyomene tipinde

³⁰ Taylor 2008, 40.

³¹ Örnek olarak: Velazquez (1647-1651) 'The Rokeby Venus'; Vasari (1558) 'The Toilet of Venus'; Titian (1555) 'Venus with a Mirror'; Rubens (1614/15) 'Venus at the Mirror'. Bu tablolarındaki ana unsur tanrıçanın aynaya bakan yüzünün aynadan da görünüyorsa olmasıdır ki bu durum "Venüs etkisi" denen olguyu ifade eder (Bertamini *et al.* 2003, 593-594).

³² Bertamini *et al.* 2003, 593.

³³ Kousser 2010, 29.

³⁴ Richter 1971, 25. Tanrıçanın çoğunlukla Eros ile birlikte sahnелendiği, Venüs Victix, yıkanan Aphrodite gibi çeşitli yaygın pozlarında işlendiği görülmektedir.

³⁵ Richter 1971, 102.

³⁶ Richter 1971, 3-4.

³⁷ LIMC 1, 1984, 19, Aphrodite; Tipin doğuşunda Hesiodos'un aktardığı tanrıçanın doğuş mitolojisinin etkisi vardır. Hesiodos'a göre tanrıça, babası Uranos yoluyla köpüklü dalgalardan doğmuştur. Hes. *theog.* 50. Tanrıçanın sıfatlarından biri olan Anadyomene; "su yüzüne çıkan, dalgalardan yükselerek doğan" anlamına gelir. Bu tipteki betimlerinde tanrıça sudan çıkarken saçlarını düzeltme jesti ile tasvir edilmektedir.

³⁸ Apelles'in sevgilisi *hetaira* Phryene'yi çıplak olarak denize doğru yürürken görmesi nedeniyle bu konuyu çalışmış olduğu aktarılmaktadır. Athen. *deip.* XIII. 590; Plin. *nat. NH.* 35. 91, 97; Strab. XIV. 2. 19.

Aphrodite tam çıplak ya da bizim örneğimizde olduğu gibi yarı çıplak olmak üzere iki farklı biçimde ortaya çıkmıştır, tanrıçanın çömelir durumda saçlarını düzenlemesi de ayrı bir tip oluşturmaktadır³⁹. Farklı varyasyonları olsa da⁴⁰ bu tipte Aphrodite, kollarını yukarıya kaldırarak elleriyle saçlarını düzenlemektedir. Aphrodite Anadyomene tipinin orijinali hakkında bu güne kadar kesin bir yargıya varılamamıştır ancak bu tipolojinin Geç Hellenistik Dönem içerisinde yaratılmış olduğu önerilmektedir⁴¹.

Bakım yapan Aphrodite temelde Anadyomene tipinin genel unsurlarını barındırır. Tanrıça bir eliyle saçını kaldırmasıyla duruş olarak bu tipe benzese de, diğer eliyle tuttuğu el aynasına doğru bakıyor olmasıyla tipten farklılık gösterir. Tanrıçanın iki eliyle saçını tutmasıyla bir elinin serbest kalıp ayna tutması arasındaki geçiş, tanrıçanın kılıç tutan örneği iledir. Kılıç tutan Aphrodite'den sonra tanrıçanın bir eliyle ayna tutan diğer eliyle saçını düzenleyen tasvirleri ortaya çıkmıştır⁴².

Tanrıçanın güzelliği ile meşgul ve ayakta çıplak bir figür olarak verilmesi, MÖ IV. yüzyıldan önce görülmemektedir⁴³. Bakım yapan Aphrodite'in figüratif repertuarı bu nedenle Hellenistik Dönem ve sonrasında, kutsal olan bir tasviri gündelik hayatın içinde koymak anlamında son derece yaygınlaşır ve başta küçük boyutlu olmak üzere birçok eser üzerinde karakterize edilir⁴⁴. Aphrodite'in bakım yapan tasvirlerine MS II. yüzyıl ve sonrasında deniz thiasosu sahneleri ve eroslar da eklenmiştir⁴⁵.

Hellenistik Dönem'den itibaren görülen, elinde ayna tutar şekilde betimlenen Aphrodite'nin farklı arkeolojik eserler üzerinde, günümüze kadar işlendiği anlaşılmaktadır. Isauria Bölgesi'nden ele geçen bu örnek ile anılan ikonografinin ne denli yaygın olduğu görülmektedir.

Yüzük taşları üzerindeki betimlemeler, ilgili dönemin sikkeleriyle benzerlik gösterebilmektedir. Ancak şimdiye kadar Aphrodite'nin birçok tasviri sikkeler üzerinde bulunsa da⁴⁶ bir eliyle ayna tutarken diğer eliyle saçını düzelteren kompozisyonuna rastlanmamıştır. Aşağıda, burada ele alınan yüzük taşının benzer ikonografideki figürün, mozaik ve *gemmeler*deki örnekleri ele alınacaktır: Tanrıçanın Gökçeseki örneğindeki kompozisyonuna yakın olan benzeri Suriye'den MS II-III. yüzyıla tarihlenen bronz bir heykeldir. Burada tanrıça çıplak olarak ayaktadır ve sağ eliyle saçını düzeltirken sol eliyle tutmuş olduğu aynaya bakmaktadır⁴⁷.

MS III. yüzyıla tarihlenen Philippopolis (Suweida, Suriye)'den bir mozaikte Aphrodite/Venüs'ü oturur vaziyette ve bir el aynasına bakarken görmekteyiz. Burada tanrıçanın yüzü aynaya yansır⁴⁸. Bir eliyle ayna tutarken diğer eliyle saçını düzelterek bakım yapan Aphrodite'nin *gemme* üzerindeki

³⁹ Vermeule 1952, 462.

⁴⁰ LIMC I (1984) bk. Aphrodite (A. Delivorrias) 57-59.

⁴¹ Işın 2007, 38; Lullies 1954, 83.

⁴² LIMC II.1. 1984, Aphrodite (7. Aphrodite bei der Toilette) 19.

⁴³ Tanrıça olmayan kadının elinde tuttuğu aynaya bakarak süslenmesi ise MÖ V-IV. yüzyıllara kadar geri giden bir ikonografidir (Alexander 1928, 50, fig. 118).

⁴⁴ LIMC II.1. 1984, Aphrodite (7. Aphrodite bei der Toilette) 19.

⁴⁵ Taylor 2008, 41.

⁴⁶ SNG. www.sylloge-nummorum-graecorum.org

⁴⁷ LIMC II-1, 1984 (Aphrodite in Peripheris Orientali), 159, 163, Fig. 100. Bakım yapan Aphrodite'in mermer ve bronz heykeller ile pişmiş toprak figürün örnekleri için bk. LIMC I 1984, Aphrodite (A. Delivorrias) 59-60.

⁴⁸ Taylor 2008, 44, fig. 22.

en erken karşılaştırma örneği MÖ I. yüzyıla tarihlenen Khios üretimi bir kalsedon üzerindedir⁴⁹. Ancak tanrıça burada tamamen çıplaktır ve vücut hatları belirgindir. MS I-II. yüzyıllara tarihlenen bir *gemme*de tanrıça ayakta durarak iki eliyle saçlarını kaldırmaktadır ve hemen yanında duran Eros ona büyük bir ayna tutmaktadır. Tanrıça bu aynaya doğru bakmaktadır⁵⁰.

MS I-II. yüzyıllara tarihlenen bir başka *gemme*de ise bakım yapan Aphrodite/Venüs ayakta, sol elinde ayna tutmakta, sağ eliyle saçlarını düzeltirken betimlenmiştir⁵¹. Tanrıça Gökçeseki'deki belinden üzeri çıplak olan betiminin aksine bu örnekte chiton üzerine chimation giyimlidir. MS II. yüzyıla tarihlenen bir *gemme*de tanrıça bir sütun üzerinde arkası dönük otururken betimlenmiştir. Burada Aphrodite/Venüs başını sağa doğru çevirerek sağ elinde tuttuğu aynaya bakarken diğer eliyle de saçlarını kaldırır⁵². Bu örneğe göre oldukça kaba ve şematik çalışılmış olan bir diğer MS II. yüzyıla tarihlenen *gemme* üzerinde ise tanrıça ayakta ve tıpkı bizim örneğimizde olduğu gibi yarı giyimlidir. Tanrıça bir eliyle ayna tutarken diğer eliyle de saçını kaldırmaktadır⁵³.

Tarihleme Önerisi

Antikçağda değerli taş sanatçıları, dönemin heykeltıraşlık eserlerinde işlenen kompozisyonları *gemma*ler üzerine de işlerler⁵⁴. Oldukça küçük olan değerli veya yarı değerli taş üzerindeki alanın, malzemenin sertlik özelliği ve sanatçının becerisinin el verdiği ölçüde dönemin modasına uygun tasvirler ile işlenmesi tercih edilir. Maaskant-Kleibrink'in *gemma*ler üzerindeki betimlerin çalışılma tekniğinin stiline göre yapmış olduğu gruplama uyarınca, Gökçeseki örneği "Klasistik -Klasize Edilen- Stil (Classicising Style)" tekniğinde işlenmiştir. Bu tekniğin stil özelliği; eserlerin gövdede yuvarlak uç ve detaylarda köşeli uçlar gibi farklı stilde uçlara sahip matkaplarla çalışılması, ayrıca çarkla oluşturulan paralel yivler sonucunda ortaya çıkmasıdır⁵⁵. Bu stil tekniğinde üretilmiş yüzükler özellikle Augustus ve Iulius Cladiuslar dönemi *gemma*lerinde görülür ve bu stilin kullanımı MS I. yüzyıldan MS IV. yüzyıla kadar devam eder⁵⁶.

Gökçeseki yüzük taşı üzerindeki Aphrodite tasvirinin kazımadaki detaylarına bakılacak olunursa figürün gövdesinde ve kollarında yuvarlak bir matkap kullanıldığı saç ve gysi detaylarında çarkla paralel yivler kazındığı görülmüştür.

Yüzük taşı üzerindeki tanrıçanın ayna tutan tasvirlerine ikonografik olduğu kadar, teknik stil detayları açısından da oldukça benzer bir kırmızı karnelyan *gemme* bulunmaktadır⁵⁷. Burada tanrıça dirsekten bükerek havaya kaldırdığı elinde yuvarlak bir ayna tutmaktadır ve gövdesi cepheden, başı

⁴⁹ LIMC II 1-2, 61, fig. 496.

⁵⁰ Zwierlein-Diehl 1998, 321 Cat. No. 224.

⁵¹ Demir 2008, 119, Kat. No. 21

⁵² Platz-Horster 1994, Kat. Nr. 231, Taf. 43.

⁵³ Platz-Horster 1994, Kat. Nr. 102, Taf. 19.

⁵⁴ Hartswick 1983, 338. Bazen bir bronz ya da mermer heykel veya bir kabartmanın Hellen orijinalinin tasviri, imzalı bir *gemme* üzerindeki figür olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin Pheidias'ın Athena Parthenos heykeli, Aspasioz imzalı *gemme* üzerinde, Polyeuktos'a atfedilen Demosthenes'in portresi ise Dioskourid imzalı bir *gemme* üzerinde betimlenmiştir (Richter 1968, 281).

⁵⁵ Bu çalışmanın konusu olan yüzük taşının gerek stilistik detayları gerekse uygulanan kazımanın şu ana kadar bilinen tek örnek olması sebebiyle bir atölye önerisine bulunulması şimdilik mümkün görünmemektedir.

⁵⁶ Maaskant-Kleibrink 1978, 194.

⁵⁷ Maaskant-Kleibrink 1978, No. 525.

profilden verilmek suretiyle aynaya doğru bakmaktadır. Bu sahnede iki küçük cupid tanrıçaya doğru thyrso tutarak eşlik etmektedir. Bu eser MS I. yüzyılın başlarına tarihlenmektedir. Burada, yukarıda vurgulanmış olan yuvarlatılmış matkaplarla gövde modellenirken, aynı zamanda uzun ve çok ince bir çark ile oluk açarak detaylandırma tekniği uygulanmıştır⁵⁸.

İkonografik karşılaştırmaları ve stilistik tarihlenmesi kısmen yapılabilen, bu makaleye konu olan eserin olduğu kazı çukurundaki buluntular, yapılan ön değerlendirmelere göre MS I-VI. yüzyıllara tarihlenmektedir ve eserlerin çoğunluğunun özellikle MS II-III. yüzyıllarda yoğunlaşması, bu eser için de bir tarihlenme önerisinde bulunmamız konusunda bir alt yapı oluşturmaktadır⁵⁹.

Sonuç olarak bu makaleye konu olan eserin, alandan çıkan diğer malzemelerin değerlendirmesinin yanında ikonografik ve stilistik değerlendirmesi de yapıldığında, eserin MS I-II. yüzyıla ait olduğu önerilebilir.

Isauria Bölgesi arkeolojisi yeni çalışılan bir alandır ve özellikle Philadelphia kenti hakkındaki çalışmalar oldukça kısıtlıdır⁶⁰. Bu anlamda kentin nekropolisi olduğu düşünülen yerden ele geçen⁶¹ bu yüzük taşı ve başka yayınlarda ele alınacak olan diğer eserler, kent ve bölge hakkında bilgi vermeleri açısından önem taşımaktadır. Gökçeseki yüzük taşı üzerine işlenen betimin, bilinen örneklerin tamamında olduğu gibi ön yüze değil de, taşın yüzük üzerine oturması gereken arka yüzüne kazınması sebebiyle, yaygın olmayan bu 'tersten kazıma' tekniğinin tanıtılması açısından önemlidir.

⁵⁸ Maaskant-Kleibrink 1978, 220.

⁵⁹ Aynı alandan gelen on sekiz adet yüzük vardır ve üçünün üzerinde *gemme* bulunmaktadır. Bunlar tarihleyici özellik göstermemektedirler ve burada ele alınmış olan eser kadar nitelikli değildir. Bu eserler tarafımda hazırlanmakta olan doktora tezinde değerlendirilecektir.

⁶⁰ Özellikle Küçük Asya'da kazı buluntusu olan veya satın alma yoluyla müze envanterine işlenen *gemmeler* hem nitelik hem de nicelik olarak göz ardı edilemeyecek miktardadır. Ancak bunlara yönelik yayınların azlığı hem müze hem de özel koleksiyonlarda bulunan eserlerin değerlendirilmesi, başlangıçta ikonografi çeşitliliğinin görülmesi, çalışmalar arttıkça da bunların üretildiği atölyelerin tespit edilmesi açısından önem taşımaktadır.

⁶¹ Bu çalışmanın 'Giriş' kısmında belirtilmiş olduğu gibi, incelenen yüzük, henüz tam olarak yorumlanmamış olan 80 cm derinliğindeki çukur içerisinden ve çok sayıda seramik, heykel parçaları, figürinler, sikkeler, metal ve kemik objeler, cam kap parçaları gibi farklı çeşitlilikteki ve çok sayıda arkeolojik eser ile birlikte ortaya çıkarılmıştır. Nekropolis alanı olduğu düşünülen yerdeki bu çukurun amacı ancak diğer buluntuların da araştırmacılar tarafından değerlendirilmesi tamamlandıktan sonra açıklanabilecektir. Bu nedenle 'okunabilen' taşı ile birlikte tek bir adet olarak ele geçen söz konusu yüzüğün buraya tesadüfen mi yoksa belli bir amaç çerçevesinde mi gömüldüğü konusunu, dolayısıyla nekropolisle bilinçli bir ilişkilendirmesi olup olmadığını ancak zaman aydınlanacaktır. Tek bir örnek olmasından ötürü ve bölgedeki kazı ve araştırmalar henüz yetersiz olduğundan 'atölye' tartışması yapmak için de erkendir.

BİBLİYOGRAFYA

Antik Kaynaklar

- Athen. (= Athenaeus)
Kullanılan Çeviri: *Athenaeus, Deipnosophist or Banquet of the Learned of Athenaeus in three volumes*. Trans. C. D. Young. London 1854.
- Hes. *Theog.* (= Hesiodos, *Theogonia*)
Kullanılan Çeviri: *Hesiodos Eseri ve Kaynakları*. Çev. S. Eyüboğlu – A. Erhat. Ankara 1977.
- Hier. *Synek.* (= Hierokles, *Synekdemos*)
Kullanılan Çeviri: *Hieroclis synecdemus et notitia Graecae episcopatum: Accedunt Nil Doxapatrii notitia patriarchatum et locorum nomina immutata*. Trans. G. Parthey. Berolini 1866.
- Hist. Aug. *Vit. Hadr.* (= Scriptorum Historiae Augustae, *Vita Hadriani*)
Kullanılan Çeviri: *The Scriptorum Historiae Augustae*. Trans. D. Magie. Cambridge, Mass.-London 1968.
- Plin. *nat.* (= G. Plinius Secundus “Yaşlı”, *Naturalis Historia*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Plinius the Elder, *Natural History in Six Volumes*. Trans. J. Bostock – H. T. Riley. Bohn 1854.
- Strab. (= Strabon, *Geographika*)
Kullanılan Çeviri: Strabon, *Coğrafya*. Çev. A. Pekman. İstanbul 2002.

Modern Literatür

- Alexander 1928 C. Alexander, *The Metropolitan Museum of Art, Jewelry, The Art of the Goldsmith in Classical Times*. New York 1928.
- Aşkın *et al.* 2016 E. Aşkın, A. Yıldız, H. E. Ergürer, H. Körsulu, M. Kurt – M. Alkan, “Philadelphia (Ermenek/Gökçeseki) Kazısı 2015”. *ANMED* 14 (2016) 357-361.
- Bean – Mitford 1968 G. E. Bean – T. B. Mitford, *Journeys in Rough Cilicia in 1964-1968*. Wien 1968.
- Bertamini *et al.* 2003 M. Bertamini, R. Latto – A. Spooner, “The Venus effect: people's understanding of mirror reflections in paintings”. *Perception* 32 (2003) 593-599.
- Coelho 2013 P. Coelho, *Manuscript Found in Accra*. New York 2013.
- Demir 2008 J. S. Y. Demir, *Gaziantep Arkeoloji Müzesinde Sergilenen Yüzükler Ve Yüzük Taşları*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi. Eskişehir 2008.
- Doğanay 2005 O. Doğanay, *Ermenek ve Yakın Çevresindeki Antik Yerleşim Birimleri*. Konya 2015.
- Doğanay 2008 O. Doğanay, *Isauria Bölgesi Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Konya 2008.
- Doğanay 2009 O. Doğanay, *Isauria Bölgesi Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri*. Konya 2009.
- Durna 2002 G. E. Durna, *Antik Çağda Güneybatı Anadolu (Karia) Bölgesinde Aphrodite Kültü*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi. Ankara 2002.
- Erhat 2002 A. Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*. İstanbul 2002.
- Goscilo 2010 H. Goscilo, “The Mirror in Art: Vanitas, Veritas, and Vision”. *Studies in 20th & 21st Century Literature* Vol. 34 (2010) 282-319.

- Hartswick 1983 K. J. Hartswick, "The Athena Lemnia Reconsidered". *AJA* 87 (1983) 335-346.
- Henig 1994 M. Henig, *Classical Gems: Ancient and modern intaglios and cameos in the Fitzwilliam Museum*. Cambridge 1994.
- Hild – Hellenkemper 1990 F. Hild – H. Hellenkemper, *Kilikien und Isaurien Tabula Imperii Byzantini* 5. Viyana 1990.
- Ignjatović 2017 M. Ignjatović, "Engraved gems and cameos from the Antiquities Collection of the Belgrade City Museum". Eds. S. Krunic ve M. Ignjatović. *Roman jewelry in Belgrade: jewelry of precious metals, semi precious et precious stones from Antique collection in the Belgrade City Museum*. (2017) 94-115.
- Kaplan – Tepebaş 2015 D. Kaplan – U. Tepebaş, "Toroslar'da Yaşayan ve Dağları Tutanların Ülkesi: Isauria". *Eskiçağ Yazıları* 7 (2015) 27-56.
- Kousser 2010 R. Kousser, *Augustan Aphrodites: Allure of Greek Art in Roman Visual Culture. Brill's Companion to Aphrodite*. Eds. A. C. Smith – S. Pickup. Brill (2010) 287-306.
- Laumonier 1956 A. Laumonier, *Laumonier Exploration Archéologique de Délos. XXIII: Les Figurines de Terre Cuite*. Paris 1956.
- Leake 1824 W. M. Leake, *Journal of a Tour in Asia Minor with Comparative Remarks on the Ancient and Modern, Geography of that Country*. London 1824.
- LIMC II 1-2 A. G. Berger-Doer – A. Kossatz-Deissmann, "Aphrodite". *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae* II/1-2 (1984) 1-151.
- Long 2012 J. C. Long, "The Survival and Reception. Venus in the Middle Ages". Ed. S. C. M. Lindquist, *The Meanings of Nudity in Medieval Art*. Farnham 2012.
- Lullies 1954 R. Lullies, *Die kauernde Aphrodite*. Munich 1954.
- Maaskant-Kleibrink 1978 M. Maaskant-Kleibrink, *Catalogue of the Engraved Gems in the Royal Coin Cabinet the Hague*. The Hague 1978.
- Michel et al. 2001 S. Michel, P. Zazoff – H. Zazoff, *Die Magischen Gemmen im Britischen Museum*. London 2001.
- Ondřejová 2008 I. Ondřejová, "Magical gem in the collection of National Museum in Prague". *Studia Hercynia* XII (2008) 90-93.
- Uygun 2016 Ç. Uygun, "Silifke Müzesi'nden Mitolojik Figürlü Kameolar ve Gemmeler". *Cedrus* IV (2016) 219-242.
- Ramsay 1960 W. M. Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*. Çev. M. Pektaş. İstanbul 1960.
- Richter 1920 G. M. A. Richter, *Catalogue of Engraved gems of the Classical Style*. New York 1920.
- Richter 1968 G. M. A. Richter, "The Subjects on Roman Engraved Gems Their Derivation, Style and Meaning". *Revue Archéologique, Nouvelle Série, Fasc. 2, Études de sculpture antique offertes à Jean Charbonneaux* 2 (1968) 279-286.
- Pinckernelle 2005 K. Pinckernelle, *The Iconography Of Ancient Greek and Roman Jewellery*. Unpublished Master Thesis, University of Glasgow. Glasgow 2005.
- Platz-Horster 1994 G. Platz-Horster, *Die Antiken Gemmen aus Xanten II*. Köln 1994.
- Saltuk 2010 S. Saltuk, *Geçmişten Günümüze Ayna Her alanda Her anlamda*. İstanbul, 2010.
- SNG <http://www.sylloge-nummorum-graecorum.org>
- Spier 1992 J. Spier, *Ancient Gems and Finger Rings. Catalogue of the Collections The J.*

- Paul Getty Museum. Malibu 1992.
- Şahin 1997 M. Şahin, "Grabdenmäler aus Isaurien und ihre Künstler". *Epigrafica Anatolica* 29 (1997) 75-87.
- Taylor 2008 R. Taylor, *Mirror of Roman Art*. Cambridge 2008.
- Thimme 1969 J. Thimme, "Die Stele der Hegeso als Zeugnis des Attischen Grabkultus". *AntK* 7 (1969) 16-29.
- Vermeule 1952 C. C. Vermeule, "Reviewed Work: Die Kauernde Aphrodite by Reinhard Lullies". *AJA* 60/4 (1952) 460-462.
- Waegman 1992 M. Waegman, "ΑΡΩΠΙΦΡΑΣΙΣ. Aphrodite's Magical Name". *L'antiquité classique Tome* 61 (1992) 237-242.
- Williamson 1995 M. Williamson, *Sappho's Immortal Daughters*. Cambridge 1995.
- Wujewski 1991 T. Wujewski, *Anatolian Sepulchral Stelae in Roman Times*, Art History Series, Vol. 21, 1991
- Yılmaz 1995 M. Yılmaz, *Heykeltıraşlık Açısından Isaura Bölgesi Figürlü Mezar Anıtları*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi. Konya 1995.
- Zwierlein-Diehl 1998 E. Zwierlein-Diehl, *Die Gemmen und Kameen des Dreikönigenschreines*. München 1998.